

Traducción al ayuujk desde la variante de Tlahuitoltepec

Díaz Gómez, José Guadalupe

2015-03-20

<http://hdl.handle.net/20.500.11777/637>

<http://repositorio.iberopuebla.mx/licencia.pdf>

Fotografía: Tobias Lindman

Mää

ja

měj

ëxpëjtääjk

ISIA

jam

ja

të'ëxyëjktë

Traducción al ayuujk desde la variante de Tlahuitoltepec

José Guadalupe Díaz Gómez

Ku yé yéknajää'wën ja' yé'ë, jam yé'ë mää tyunyé jyatyé, mää yéktseënë yéktané (Díaz, 2006) nayte'n sãm yé ayuujkwënmaa'ny wyä'any, yé éxpéjken kyéja'pijkpy yé jáa'y yé', tattéjkeyép, ku ja jáa'y tseënë ttané ja tsojken, tjawé ja nay'ejxkappé ja nakyuppéké ja namyépékké, yékjamyétaty yékwentsé'ëké, ku jyaa'aty méti' yékméjpkékkéyép mää tsyëënë tyané, ku jam jaty ja awä'ats'ajtén jéts tméwejt tmékajt ja nyéé' ja tyuu'...jéts ké'm t'ejxt tpáat jotkujk méti' memp kétákp (CEA-UIIA, 2008)

Ku yé wenmää'ny njääkyukka'ant, méti' yé ISIA kyajxpy ja' yé' mää nyawejtséyë ja náajx käjp méet ja éxpéjktääjk, mää ja méj éxpéjpké nyatyaputékkéyë ja kunääjx ja wyején kyajén. Yä'at méj éxpéjktääjk jam yé tsyoo'ntä'áky méet ja Servicios del Pueblo Mixe A. C. (SER A. C.) jamyép ee'pxmakmájks juméjtéyép ja éxpéjken wënmaa'ny méet ja äaw ayuujk tmémay tmétajy. Jam myájk juméjtép, ojts méet nyapikéyë ja Sistema Universitario Jesuita, wénets jate'n ojts ja éxpikyjáa'y yé'awäämukté, jéts t'ejxtét tko'otét ja ayuujk tsenáa'yén, ttanépéktääkétét tii méj éxpéjktääjk mupáat jatya'a tuu'wetsp ayuujkájpeety. Kyémajtsk juméjt jate'n ojts tkájpáktä'ákté ja jotmay:

Ku y'ity ja ayoo'n jujkyájtén ka'ap éy tsuj ka tsenáa'yén nyaxy, tsep ja nëe-tuu' mää tu'uk tu'uk ja náajx-kájp, ka'ap tuknäh pyáaty méti' ja käjp tyajujkyájtép jam ja' pën myéet kyaméet, tékájts'atétsp ja tukméku'uk'ájtén tukjáa'y'ájtén, téékéyatétsp ja ayuujkjää'y'ájtén, ka'ap ja éxpéjktääjk nyéé'witsy tyuu'witsy yélxon. Patskéjxpts yé ISIA ojts tsyoo'ntä'áky éxkatsp käjp jam 2006.

Majtsk ja éxpéjken yé ISIA ojts wyéxujkjuméjtép tnépéktääké, myétu'uk mää ja käjpxén matyájkén yékné'éxpéké méti' käjp métunp, ja mää yéktanépéktääkét ja kumää'yén wéntséjken méet ja náajx-kájp. Jéts xyem myaktáxkjuméjtép tyéktsoo'ntä'áky jatú'uk, ja éxpéjken néjum ja náajx-kájp ja wyején kyajén, ojts yéknéwénmayé ja ta'éxpéjpkajt ku ja éxpéjktääjk tyuu'yé'ety tyuu'páatt méet ja náajx-kájp. Jate'nts jap kyojpktany méti' mépáat yékkutyu'mp ku ja éxpéjken wënmaa'ny yé'ejxa'ákt yékpéktä'ákt, ja nawyejts-oowé méet ja käjp, ja náaxwi'nyájtén naywyéntsé'ëké, ja éxpéjken ja wején kajén méti yéktseenaapy. Yä'at méj éxpéjktääjk nënyapyáájtép méet ja éxpéjken wënmaa'nkyojpk méti' tuujnép jájtép mää te'n jam kya'éyë, mää ja tyunkpáaty ja májáa'y ja tsyenáa'yén méti' té yé'ejxné yéktuné, jéts mää ja éxpéjken tmémay tmétajy sutso yékméwejt yékmékajt méeti', máate'n jam kya'éyë (Díaz, 2006).

Ja' yé ISIA tyunpy, jéts ja unä'áktéjk tpaattét t'ejxtét ja méj éxpéjktääjk, tjaak yéktuu'yé'etyét y'éxpéjken, waaném ja ayuujkjää'ytyé jéts nayte'n ja mé'ayuuujkjää'y. pats ojts yéknéwénmayé ku ayuujk käjp jéjty yékojt yé éxpéjktääjk, mää mye'entét jyá'áttét ja unä'ákté may äaw may ayuujk. Yé ISIA, awénkujk éxpéjktääjk yé'ë, mää nayte'n ojts yéknéwénmayé ku ja unä'ák ka' ta'ayo'otét ja kyaaky ja tyojkx pats yé éxpéjktääjk té tanéppáaty ja kaatyáájk, nayte'n ku ja meeny y'ity kya'ity mupáat wajnjaty tkuju'utyét ja y'éxpéjken u nayte'n tunk kéjxp. Jate'n ja ISIA tja tuny ja tyunk, jéts ja unä'ák ka' tyéktuu'tuktét tsyowkéjxp yé éxpéjken, ka'te'n jyájtkné, sãm ja Marcela Santiago wyä'any:

Ka'ap éjts ja nteety ntääk meeny kyéjxp xputékké, méjné éjts ja ntääk, ké'm ja iiy nyay'atunéyë. Tu'ujts na'ap ja. Namyétpyáájtép éjts, jamé nniykxy tunpé wájkwemp, tu'uk'akuky xyéew apiky ntuny jéts jatú'uk tsuutéké, jate'nts éjts ja nmeeny npáaty méti' ja nké'ék ja nwet, ja npéktä'áky ja nta'éxpéjpkajt ntajuupy, méti' tyim tsyojkép kujkpxuméjt. Jéts ja ntéjk akujuu'ny tu'uk éjts ja fundación xmé'ëy putéjken.

Nayte'n yē ɛxpɛjɲkɲpɛ tɲɛmatyā'aktɛ jat'u'uk ja jotmay ku yāā y'ettɛ ISIA, ku ja tyeety tyāāk tɲɛtsoo'ntututɛ, ku wɛn-tɛkatsy ja ɛxpɛjɲkɛn tyuu'yɛ'ɛy, jɛts aa'ats wɛnkuwojɲpɛp ja ɛxpɛjɲpɛ nayjaayɛts tmɛwɲjy tmɛkejy ja tsyɛnāā'yɛn.

Ja ka'tɛjɲkmukkɛ tsɛnāā'yɛn. Ja unā'āk pɛn ɛxpɛjɲktɛjɲp ISIA, jam tsooyontɛ Veracruz, Nayarit, Chiapas, Puebla jɛts ja wājɲkwɛmpɛt kawɛnāāk kājɲp, ja kukājɲpɛn unā'āk ɛxpɛjɲkpɛtɛ nɛwaaɛnɛtɛ, jɛts tɛki'pxymyājɲkmajɲtsk kājɲp apiky tsooyontɛ. Maytsɛn ja unā'āk yāā tsyɛɛnɛtɛ ka' mɛɛt ja tyeety tyāāk, sām ja Marcela Santiago wyā'any:

Kuyɛp ojts yāā nminy jam myajɲtsk jumɛjtɛp, ma-
jɲtsk oojɲnɛm n'ats ɛtsy jam nkājɲpkɛjɲp, ku ɛɛts
natyɛpoo'kxɛ yɛ ɛxpɛjɲkɛn metunpɛ ɛjts nijɲkxy,
nayte'n ka' nyɛpɛtsɛmɛ jā'ku tsowɛ ja puɲɲkujuu'nyɛ.

Ku ja tyeety tyāāk tɲɛtsoo'ntu'utɛ. Ku ja ɛxpɛjɲkɲpɛ naty'u'uk jya tsɛɛnɛtɛ, jate'n nyayjāwɛyɛtɛ ku ja myɛku'uktɛjɲk tka'mɛjɲpɛktrā'atɛ pɛnɛ ɛxpɛjɲktɛp, sām ja Marcela Santiago tɲɛkajɲpxy:

Jamɛ nɛmakooxk nɛmeka'axtɛ, jɛts nyɛtu'uk tkamɛpɛktɛ
ku ɛjts n'ɛxpiky. Jate'n ja tjāwɛtɛ nukoo nyɛkwɛn-
tɛkɛy ja xɛw ja et, pɛ pats jate'n wyā'antɛ ka'ap ja
nɛtu'ukɛn tɛ y'ɛxpɛktɛ. Njā'ats ayoojɛp ɛjts ku nkɛ'm
mɛku'uk ka' xmɛpɛktɛ, jɛts ja wɛnɲjāā'y nɛ'ekɛ
xkupɛktɛ ɛk xputɛkɛtɛ.

Ku wɛntɛkatsy ja ɛxpɛjɲkɛn tyuu'yɛ'ɛy. Yɛ ɛxpɛjɲkɛn ISIA, tɛkājɲtsyɛn yɛ'ɛ ja may kyājɲp may āāw nyɛwɛnmāā'ny, pats ja ɛxpɛjɲkɛn jate'n tyuu'yɛ'ɛy, jam ja yɛk'ɛxpɛjɲkɲpɛ pɛn jayɛ kājɲɲkɲjxy tsɛɛnaatyɛp jɛts mɛɛt ja ɛxpɛjɲkɲpɛ tyunɛ jaayɛ, jats ja yɛk'ɛxpɛjɲkɲpɛ pɛn'ats mɛntɛp wɛnp'o'o. Jam ja ɛxpɛjɲkɲpajɲ mɛti' nɛxɛɛpayɛ'ɛy ɛɛ'pxmajɲkmajɲtsk jɛts jat'u'uk wɛxɲjɲkxy tuktujɲk. Ja Sistema Universitario Jesuita pyɛktakpy ja yɛk'ɛxpɛjɲkɲpɛ jɛts nayte'n ja wɛnɲkɲpɛ ɛxpɛjɲktrāā'jɲk yɛk'amɛtɛy may'ājɲtkɛjɲp ja yɛk'ɛxpɛjɲkɲpɛ.

Yɛ ɛxpɛjɲkɛn mɛti' wɛnp'o'o jantsy may ja āāw
wɛnmāā'ny tjamɛɛtɛ, jɛts ku jap jyaatu'u'yɛ'ɛy ja
ɛjɲɛn koo'wɛn internetjɛtɲpɛy ɛɛ tsyɛppɛ, jaayɛ ka-
jaayɛ tyuny yɛ internet, ka'ap jatɲyɛ ja yɛk'ɛxpɛjɲkɲpɛ
tyɛkwɛnpɛttɛ ja tunk māā jeexyɛ tɛ tkājɲpxputɛkkɛ,
jɛts waanɛ ku ja yɛkɛxpɛjɲkɲpɛ jate'n ya'ats a mɛntɛ
[jam yā'at 21 mayɛ po'o ja ɛxpɛkɲpɛ tmatyākpɛtsɛmtɛ].

Ja wɛntɛkatsy kukājɲp juɲkyājɲtɛn. Jap ɛxpɛjɲkɲpajɲtɲpɛy yɛknā'anāmp jap ku yɛ āāw ayuujɲk yɛkɛxpɛkt maktaxkpat. Ku ojts tsoo'ntā'āky yɛ ISIA, yɛ Ayuuk'āāw ja'yɛ ijty yɛknɛ'ɛxpɛjɲkɲpɛ yɛk'jā'y yɛk'jɛ'ɛtsy. Ku tɛ myayɛ'atɛtsnɛtɛ yɛ ɛxpɛjɲkɲpɛ, tɛ myɛnɛtɛ may kyājɲp may āāw, pats nayte'n tɛ tsoo'ntā'āky māā yɛknɛ'ɛxpɛkɛt yɛ maykyājɲp āāw wɛnmāā'ny, ja ɛxpɛjɲkɲpɛ pɛn ijty nukoo atsootɛp ja'akɛjɲp ku ja nyāā'jɲ ja kyājɲp ayuuk'ɛtjɛjty ayuujɲkjāā'yɛk ja'atɛ,

kuwānɛts ja tɛ nyay'ɛjɲkapyɛtɛ kutam wɛnɲk kājɲp wɛnɲk ayuujɲk.

Ku ɛjts ojts njā'aty yāā ISIA, jate'n ɛjts wɛnaty njāwɛ
kumɛ namay yɛ ayuujɲktɛ, pats ja ayuujɲk'āāw ja'yɛ
yɛktuk'ɛjɲt pɛn ayuujɲktɛ. Tɛts nayte'n nyɛ'awā'atsy
ja wɛnɲk ayuuk ja nyɛ'ɛxpɛjɲkɛn ɛjɲɛm ja ombɛyɲts.
Njanajāā'wɛp ɛjts ku jaa may'āāw ka'ats wɛnats nma-
tɛynyɛm sāā yɛkkajɲpxy, nayɛ ISIA ɛjts ja tɛ xukmɛwi-
jy jɛts n'ɛjɲkajɲpɛn ku nayte'n ja may'āāw xyɛkkājɲp
kaxi'ikyɛn wɛnɛ'n atɛm n'ayuujɲk kajɲ'ājtyɛntɛ
[Ajeandra Rangel Cuellar, ja ɛxpɛjɲkɛn nyɛ'ɛxpɛjɲkɲp
myɛmaktāxk pat].

Ja'ats wɛnkuwojɲpɛp nayjaayɛts tmɛwɲjy tmɛkejy ja tsyɛnāā'yɛn. Tɛkatsy jɛts mɛjɲkɛn yāā ja ɛxpɛjɲkɛn, māā ja jāā'y y'ɛxpɛjɲkmuktɛ maykyājɲp may'āāw, jate'n ja ɛxpɛjɲkɲpajɲt nyɛ'anā'mɛn ku ja kɛ'm kunāā'jɲ āāw ayuujɲk kyatɛkɛ'ɛty, ja nāā'jɲ ja et yɛkwɛntsɛ'ɛkɛt, ja kājɲpxɛn matyāā'jɲkɛn ja nāā'jɲ kajɲp nyatyamɛtunɛt, nayte'n māā ja ɛxpɛjɲkɲpɛ yɛktuu'mo'tɛ ku nayte'n ttamɛtu'utɛt ja nyāā'jɲ kyājɲp ja y'ɛxpɛjɲkɛn. Jatɛntsɛn ja ɛxpɛjɲkɛn, ja wɛjɛn kajɛn yāā tyuu'yɛ'ɛy māā ja yɛk'ɛxpɛjɲkɲpɛ kyājɲtsɛɛnɛtɛ jɛts ja yɛk'ɛxpɛjɲkɲpɛ mɛti'ats mɛntɛp, ja unā'ājɲk yɛkmɛɛt'ɛxpɛktɛ, yɛkmɛɛttuntɛ, tyuntɛp ja kɛmuuny tyunk, ja kājɲp mɛtunk, ja ijxy jāāw yɛktuny yɛkkajɲpxy, wɛxujɲkyāxp jɛpy tsoo'ntā'āky ja ɛxpɛjɲk jɛts y'apāātɛ tuktujɲkyāxp koots. Ku ja ɛxpɛjɲkɲpɛ tmɛmajatā'āky yā'at ɛxpɛjɲkɛn, māā tmɛwɛjtɛ tmɛkajɲtɛ ja tsyɛnāā'yɛn, tuk'ɛxpɛjɲkɲpɛ nyapyutɛkkɛyɛtɛ nyapyukkājɲpxɛyɛtɛ, māā tɛ yɛktanɛpāaty ku ja yɛk'ɛxpɛjɲkɲpɛ netu'ukjaty tjaakkājɲpxwɛjɲt tkājɲpxputɛkɛt ja ɛxpɛjɲkɲpɛ, nayte'npāāt ja kujɛɛn kutɛjɲk māā tyɛjɲk'anuu'kxtɛ kyājɲpxwɲjyɛtɛ,

Kumɛ myɛtu'uk'oojɲk ɛjts ntsɛɛny npɛtsimy, pats may
wɛnats nkamɛtapyāaty yā'at ɛxpɛjɲkɛn, Sāātɛ'n ntejɛnt
ja ɛxpɛjɲtāā'jɲk?, ja nɛmɛt ɛxpɛjɲkpɛtɛ?, n'ɛjxā'mp ɛjtsɛn
ja ɛxpɛjɲktāā'jɲk?, tɛkɛk po'o ɛjts ntāā'nɛy'iiny wɛnɛts
yɛ mujɲktāā'jɲk ɛxpɛjɲkɛn ISIA ojts n'ɛjxany. Mɛj ojts nja
jāwɛ ku jɛpy jɛts kootsnɛm y'apāātɛ yɛ ɛxpɛjɲkɛn, yɛ
wɛnp'o'o'ɛxpɛjɲkɛn. Tyimy jawanjaty ojts nkapɛtsm-
nɛ, mɛjɲk ojts njajo'aty ja kutɛjɲk māā ntsɛɛnɛ, ja
nyɛk'ɛxpɛjɲkɲpɛ mɛjɲk nayte'n ojts xpukājɲpxɛ [Jate'n
ja Verónica tɛmatyā'āky, ja' y'ɛxpɲjɲkpy ja kukājɲp
kājɲpxɛn matyāā'jɲkɛn, myɛmaktāxkpat].

Yāā ISIA, nɛmakɛ'pxy ja ɛɛ'pxmājɲktāxujɲk myatsyoo-
muktɛ yɛ ɛxpɛjɲkɲpɛtɛ, nɛkukwa'kxy nyaxy yɛ tɛ'ɛxyɲk
yāā y'ɛxpɛktɛ, Ayuujɲkɛt, Dixizɛt, Ņuuzavɛt, Ikoosɛt,
chinantɛkɛt, Chontalɛt, popolukɛt, tzeltalɛt, nahuɛt jɛts
wixarikɛtkjāā'ytyɛ. Jap nɛ'ekɛ (39%) ja tɛ'ɛxyɲktɛ, pɛn
y'ɛxpɛjɲktɛp ja *kumāā'yɛn wɛntsɛjɲkɛn mɛɛt ja nāā'jɲ kājɲp*,
jɛts tpāyɛ'ɛy ja *nɛjum ja nāā'jɲ-kājɲp ja uɛjɛn kyajɛn* ja
y'ɛxpɛjɲktɛp (36%) jɛts jap (25%) pɛn nyɛ'ɛxpɛjɲkɲtɛp ja
kājɲpxɛn matyāā'jɲkɛn mɛɛtɲp kājɲp. Yā'at tɛkɛkɛkɛp ɛxpɛjɲkɛn

mějkěn yě jyanatyaputėkėyět ja kunääjx-kukájpx jěts eyět pyäättēt ja jāā'y ja tsyēnāā'yēn. Jěts yěkmėwēnmāā'nyppyäättēt mää ja mějkkájpx ja et ja nāājx wyanjaty, ku ntamē'ějxa'an yě xpějkkěn mēēt ja tuntāājk mää ja xpėkyjāā'y ěxaa tyunētē, may jam tyuntē mää ja tuntāājk mēti' tyunk'ajtēp ja ěxpějkkěn jěts ja nāājx-kām tyunknėpėktāākē.

Yě ISIA tsyějky tnajāāwēt määtunk, tiitunk tsojkėp yāā ayuujk'et, jěts tii tu'uk jatuu'uk tyuntėp pěn tē y'xpějkk'apāātētē, pats ojts 2010 tyėktiy t'amētėy mēēt ja xpějkkpėtsėmpētē tii jaty tyuntėp jěts sāātē'n t'ejxtē tjawētē yě xpějkkěn yāā ISIA. Ku tē yėk'ijxy ja nėky jam 2011 jěts 2012 nėwėxijky maktujt tē tyėk'apāātētē, mää jap nyėkaxi'iky ku e'pxmājk ja tē'ėxyėjk tē t'xpėktē ja kumāā'yēn jěts ja kájpx matyāājkěn. Ku yėk'a'ejxmuky ja yāā'y ja tē'ėxy ja tuu'nėn, nē'ekē ja tē'ėxyėjk tē tyunkpāāttē (70%), jěts mää tyuntē: xpějkkěn tunk (43%), ja kájpkutuunėn (29%), ja kėmtunk (14%), jěts ja ka'jekymētunk (14%). Jěts tiijatyēn tyuntėp jam tuntāājkjotp, (60%) ja tē'ėxyėjk yėktunmo'ontē mää yėktamėkuy'ejxtē twėntanēt ja tunk, yėp pāājtėpts ja nyētuny jěts tuktajotkujk'aty ja yėktunpē. Ja yėktunpē, yē ja tyunpē tjawētē, puttuu'nėtėpėk, jěts myėtapyattėpėk tsutso t'ejxā'ant ja tyuntāājk.

Ku jatē'n tyėktuu'yē'etyē ja tyunk jam mėkājptuntāājk, ja Esperanza del Carmen tnėkajpxy:

Mějkk ja tē'ėxyėjk ja tyunk ku ttattėkkē tyėktsoo'ntā'aktē ja kájpkutuunėn. Mějkk ejts yě ISIA ntamjēj jāwē pē tēxē njāwē xnēē'mē'ey tuu'mē'ey mää ja tē'ėxyėjk ka' jājtknē ja awā'ats'ajtēn t'pāāty. Ja'apē xpějkkpē ejts ojts njāwē xpāāty mää ja tē'ėxyėjk pyāāt'aty takkájpxēt. Ka yě ISIA ja'ayē tyanyē yě nyē'an'amēn meti' y'xpějkkp ja'ayē mējnkėyjetypy ja nē'ekē tyunpy kyajpxy mēti' yėktsėnaapy kájpx kájpx.

Jatukpiky ja tē'ėxyėjktē pěn ka' tyuntē, ka' tē t'ėxā'ātē ja tyunk jěts tē y'amajtskėnyētē uk tyāāk'ajtnētē.

Bibliografía

- CEA-UIIA (2006). *Modelo educativo* México: Centro de Estudios Ayuuk-Universidad Indígena Intercultural Ayuuk.
- CEA-UIIA (2006). *Hacia dónde vamos. Un diagnóstico de la Región Mixe.* México: Centro de Estudios Ayuuk-Universidad Indígena Intercultural Ayuuk.
- Díaz Barriga, F. (2006). *Enseñanza situada: vínculo entre la escuela y la vida.* México: Mc Graw Hill.
- Rodríguez, J. (2010). *Evaluación diagnóstica del entorno laboral en la región del Bajo Mixe. Determinación de las capacidades y limitaciones de formación profesional en el Instituto Superior Intercultural Ayuuk.* México: Instituto de Investigaciones sobre Desarrollo Sustentable y Equidad Social (IIDSSES) de la Universidad Iberoamericana Ciudad de México, Instituto Superior Intercultural Ayuuk.
- Rodríguez, J., Santiago, A. (2014). *El logro laboral de los egresados del Instituto Superior Intercultural Ayuuk y percepciones de su formación universitaria.* México: Programa de Interculturalidad y Asuntos Indígenas de la Universidad Iberoamericana Ciudad de México, Instituto Superior Intercultural Ayuuk.

Fuentes orales

- Asamblea Universitaria del Instituto Superior Intercultural Ayuuk. 21 de mayo de 2014.
- Alejandrina Rangel Cuellar. Estudiante del cuarto semestre de la licenciatura en Educación Intercultural.
- Esperanza del Carmen González Valentín. Egresada de la licenciatura en Comunicación para el Desarrollo Social.
- Marcela Santiago Antonio. Estudiante del cuarto semestre de la licenciatura en Educación Intercultural.
- Verónica Robles Martínez. Estudiante del cuarto semestre de la licenciatura en Comunicación para el Desarrollo Social.